

חרוזי נתן אלתרמן על ארץ הנגב

זו שאלה לאומית בלבד. היא נוגעת גם בשרשי השירה ה"אוביקטיבית"־אוניברסלית. השאלה היא: היש יסוד בחויה האישית לבטוי האוביקטיבי או אין כאן אלא מלאכת־מחשבת.

המחזור "שירים על ארץ הנגב" כולל כמה וכמה פרקים, שהם גישות שונות של המחבר אל הנושא. אחרי תאור הסתכלותי בעזרת דמויים ומשלים, בא דו־שיח בלתי אמצעי ואחריו סקירה היסטורית, שממנה מגיע המשורר לתאור יחס שבין ארץ הנגב ושבט המתנחלים החדשים בהווה. המעבר מגישה לגישה ומפרק לפרק, שלא תמיד משכנע בטבעיותו או בהכרח־יותו, אבל מעולה בסדרו החיצוני — מעורר רושם כללי של מאמץ רב מצד המשורר והעדר חויה ספונטאנית אחת, שתקיף ותתן תוקף למחזור כולו. המאמץ איננו במציאת החרוזים ובעצוב המשקל. אדרבא: כאן מור־גשת הקלות האלתרמנית הרגילה, שהיא בלא־ספק בחזקת שיא. המאמץ הוא בחפושיו של המשורר אחרי עצם התוכן למלא את השורות בין החרוזים, שעולה לו בקושי. רושם כללי זה מתבהר ומתחזק עם הקריאה בכל פרק בפני עצמו.

הפרק הראשון, ההסתכלותי, פותח בשורת דמויים של ארץ הנגב. הדמויים עשירים ומעניינים אבל הקו האפיני לכולם הוא חיצוניותם הגמורה, חוסר נקודת־המגע האינטימית בין המשורר לבין האוביקט שאותו הוא בא לתאר. הוא מנסה להתקרב מצדדים שונים, אבל התוצאה תמיד שוה: הוא נשאר בחוץ. דמויים כגון:

שפכת כמעביט
מצוק אין צל ובר לו
דרומית־מערבית
אדומה ומדברה

"שירים על ארץ הנגב" (פורסמו בלוח "הארץ" תש"י) השם הוא סימפטומאטי לגבי האסכולה שבה נוצר: אחרי שירי "החסד המלוח" ו"הפחד הרבוע", "מכות מצרים" ו"כוכבים בחוץ", מגיעים ל"שירים על ארץ הנגב". שם פשוט כל־כך לנושא ממשי כל־כך, הוא בלא ספק פרי של הזעזועים האחרונים, אשר לפחות מבחינה חיצונית, הטילו לארץ ספרות, שריחפה בחלל ושנושאים ארציים היו בשבילה פרימיטיביים מדי. מי שרוצה להזים הנחה זו על ידי זה שיצביע על נושא האדמה אשר שמש כביכול מזמן לנושא חשוב בספרות הזאת — צריך להבין שטפול (לרוב אירוטי־בנאלי) בנושא הקרקע, רחוק מרחק רב מגישה לארץ שהיא קצת יותר מאשר סכום של רגבי אדמה. מבחינת הנושא מהוים איפוא "שיריו על ארץ הנגב" אחד האותות לחזרה אל הממש המסתמנת בספרות ובחיים, ולהתפרקות מערכים חסרי־בסיס שמשלו בכיפה. בדיקתם של השירים חשובה משום שהיא עלולה להבהיר את טיבה של החזרה הזאת, ולאפשר תשובה על השאלה, באיזו מדה יש כאן שנוי נפשי ממשי. אבל מאחר ש"שירים על ארץ הנגב" הם פרי עטו של משורר רב־השפעה אשר שירתו במיוחד (הכונה לשירתו הרצינית) היתה מנותקת דוקא מיסודות ארציים ומסויימים ונושאת תמיד אופי כללי־אוניברסלי כפי שהשתדלו להטעים לא פעם לשבחו — הרי מטבע הדברים שצריכים השירים הללו לתרום תרומה, לפתרון שאלה נוספת — אם על־ארציותו הידועה של המשורר הנדון באה מתוך עודף של יכולת המרום אותו מעל לנושא הארצי והמסוים — או שהיא תוצאה מחוסר יכולת לטפל בנושא כזה ומההתחמקות והתלישות הבאות בעקבותיו. למותר להוסיף כי אין זו שאלה אישית, ופתרונה כוחו יפה לגבי כלל האוירה הרוחנית והחברתית שבתוכה פעל המשורר. כמו כן אין

ציאליות העלובה של ה"כתבנו" — הצגת כנופיה של "מושכי בעט" מול הנושא הדומם — הרי יש לקבוע, שיסוד למגמה הזאת כבר נמצא ביצירותיו הקודמות, הטובות יותר, ושדרך זו אינה אלא מסקנה הכרחית מחוץ סר התרבות המבהיל של המשורר המוכשר הזה. הכוונה אינה כמובן לחוסר טעם או חוסר השכלה. תרבות איננה טעם ואיננה השכלה. למרות היותה קשורה בהם. תרבות היא קודם כל זיקה נפשית עמוקה שעליה צומח כל הש"א. חוסר-יכולתו של אלתרמן להתרשם התרשמות עמוקה מארץ הנגב איננו תופעה מקרית אלא חלק מאי-יכולתו הכרונית לקיים קשר נפשי מסוים. כל זמן שהמ"דובר היה בליריקה ובשירי הגות, אפשר היה להסוות על כך במעטה של אינדיבידואליות או אוניברסליות. שם גם ניתן מקום להפעלתו של הכשרון הסתמי. אבל נושא כ"שירים על ארץ הנגב", דורש למעלה מכשרון. הוא דורש תרבות. הוא דורש עבר ודורש עתיד. עבר מסוים מאד ועתיד מסוים מאד, שיש צורך להזדהות אתם בתהו"מ תהומות הנפש, ושרק במסגרתם יש לארץ הנגב מש"מעו פיוטית-אמנותית. אבל מתגלה בברור, שהנגב אינו בא לאלתרמן כפרי של משאלות עמוקות וארוכות, ומתוך כך גם לא כמעיר רגש וחזון. הוא נקרה לו בדרכו, כשם שיכולה היתה להיקרות לפניו כל כבת-ארץ שב-עולם. אין כל הכרח במה שהוא כותב עליו. מתי החל הנגב להכות גלים בלבו? לפני שנה? שנתיים? שלוש? האם על מגע קולוניזטורי מקרי כזה אפשר לבנות שיר-דים? ומה היה אילו היו כובשים במקרה את המשולש ולא את הנגב? ההיו אלו אז הרי אפרים ש"ש, נשפכו כמעביט?"

את מקום התרבות שאיננה מנסה אלתרמן למלא בפרקים השלישי והרביעי ע"י סקירה מופשטת של תולדות הנגב המבוססת על תמורות החורבן והפריון שארעו בו. אבל החורבן הוא סתמי והפריון הוא סתמי. הם אינם קשורים בשום דבר העלול באמת לנגוע בנפש. הם עלולים אמנם לשעשע אבל מה רב המרחק מכאן ועד שיר? — הנה-כי-כן הגיע הזמן שיבינו, כי האדם אינו מתענין בתהליכים סתם! לא זהו הדבר שאותו הוא מבקש בשירה! — אין שום ספק שאילו נערכה התחרות לתאר בחרוזים את תהליך פריחתו ונבילתו של פרח ע"פ ספר בוטניקה — היה אלתרמן מקבל את הפרס הראשון. השאלה היא רק למי נחוץ תאור כזה. בודאי שאפשר לשיר שירה אוניברסלית. אבל זאת אפי-שר לעשות רק על בסיס מסוים ולא מעבר לו. אלתרמן רוצה להגיע מן האנושי אל האדם בעוד שהדרך היא מן האדם אל האנושי. מגרדי השחקים שלו חסרים את הקומה הראשונה. על-כן גבהם הוא מדומה.

התלישות שבסקירה מורגשת אפילו במקלטו האחרון של אלתרמן — החריזה. בשורות כמו "ולא אכלה של-הבת / את הדגן העבד" ברור לכל קורא שהתאר "עבד" בא רק כדי לשמש חרוז ל"שלהבת" ואין לו כל קשר מהותי לדגן. השרירות מגיעה לשיא בסוף הפרק כשארץ הנגב נמשלת פתאום לעקרת-בית. "הנשר הפצוע" מן הפרק הראשון הפך עכשיו לעקרת-בית וזו עתידה עוד להפוך בדרך מסתורית למדי ל"סהר" בסוף השיר. זוהי עדות מובהקת לשטחיות החוויה המקורית שאינה

יכולים להפעיל רק כגשר, או כמסגרת לנקודה מסויימת, לעיקר. אחרת אין הם, אלא אמירות שכמותן אפשר להוסיף או לגרוע בלי סוף, ושבסופן נשאלת תמיד השאלה: "ובכן?" בלי נקודה מרכזית הם מופי-שטים, לא אבסטרקטיים אלא מופשטים מעצם הנושא, אותו העצם הנסתר שהקרבה אליו היא מהותו של כל תאור אמנותי, ומבדילה אותו מכל סוג אחר של תאור מדעי או עתונאי. קרבה כזאת אין למצוא בשום אחד מן הדמויים והתאורים, שבהם פותח אלתרמן את המחזור, ועל כן נשארים כולם בגדר פתגמים או מכתמים, שיכולים להיות מלבבים מאד, כל אחד כשלעצמו, אבל אינם מהוים ביחד שיר. חוסר הקשר הפנימי בין הבתים השונים הוא תוצאה ישירה של חוסר הברירה הזאת והעדר נקודת-המגע של המשורר עם הנושא. איך אפשר למשל לדמות את ארץ הנגב ל"נשר הפצוע" לומר מיד "שפכת כמעביט" ובנשימה אחת "דולקה את בקרעין" — מבלי לתת שום גשר בין שלושת הדמויים, היוצרים כל אחד תמונה, שלא רק שונה מחברתה, אלא נוגדת לה בחריפות. אבל כשאין חויה מרכזית — אין המעבר מתאור לתאור יכול להיות אורגני, אפילו אם המשורר הוא גאון הארכיטקטורה, הקיצוב והחריזה. הדמוי האחרון, "נופך דומה לנוף / הארץ הנושבת / כמו דמיון הקוף / לאיש ולמחשבת" — שרק במקרה לא מצא את מקומו הנכון בין מכתמיו הנחמדים של מר רייכמן בעמוד האחרון של "דבר-השבוע" — מעיד בברור מה שטחיות הן השכבות הנפשיות של המשורר שבא לידי התרשמות מן הנגב, וכמה בלתי מופעל הוא המשורר עצמו, בעמקי לבו, שנשאר שקט ללא זעזוע כלשהו, למרות המאמצים ההכרתיים לטלטלו לקראת הנושא. ככל שקרובות אל פני השטח השכבות הנפשיות המתרשמות, כן גדל חלקה של האמצאה השרירותית בעצוב השיר ודמויו, וכן פוחת הקשר שבין בית לבית, משפט למשפט ומלה למלה. בהתאם לכך, השאלה שעמד בפניה אלתרמן היתה, לא איך להביע את ההת-רשמות אלא איך להתרשם.

רק מתוך הבנת המצב הקשה של המשורר ביחסו לנושא, אפשר לא להיות גדהם נוכח הדו-שיח שמרשה הוא לעצמו לערוך בפרק השני עם ארץ הנגב. אחרי שלא הצליח להשיג את הקרבה האמנותית הדרושה למרות ההברקות המקומיות, וארץ הנגב נשארה רחוקה ממנו יותר מכפי שהיה בהתחלת השיר — פונה אלתר-מן לאמצעים אחרים המקובלים עליו בעבודתו המשותפת עם אחד התיאטראות הידועים. לרפרטואר של מתתיהו רוזין יתוסף עכשיו שיר נוסף:

בין כל מושכי-בעט

מי לא היה לפה לך?

כתבנו כי צמאת

אל נחלים ופלא... וכו'.

הנה הושג המגע החפשי עם הנושא. הוסרו כל המעצורים. במקום דרמה באה אופירטה והכל בא על מקומו בשלום. ואם נתמה, איך לא מרגיש המשורר, שלאחר הפנייה ה"לבבית" הזאת, כבר נתעלמה ממנו לחלוטין ארץ הנגב, שהפלירט הזה הוא הרס כל מהותה הפנימית בסוד ובמרחב, איך לא נרתע מפני הפרובינ-

והם הופכים לאימפריאליסטים מהסוג הגרוע ביותר — חסרי תכן וחזון — ואחרי כל זאת כותבים טורים שבו-עייים נגד מעשי אכזריות שבצעו החיילים שחונכו על ברכי ריקנותם. — כנראה שמרגיש אלתרמן את חוסר ההבדל שבין השבט כפי שהוא מתואר על ידו לבין כובש אחר ועל-כן הוא מזדרז להכריז:

ואז בברק עינו
הנך רואה לפתע
את ההבדל בינו
לבין סוכני הכתר.

אבל הקורא אינו מרגיש בשום הבדל! וגם אלתרמן עצמו חושש שאין הבדל ויודע יפה שהעובדה שהשבט הוא „חשוף מרפק וברך“ ו„נשיו נושאות חגור“ אינה מקיימת עדיין שום קשר אורגני בינו לבין הנגב ואינה מבדילה אותו עדיין מכל כובש אחר. על-כן הוא חוזר על הכרזתו במלים אחרות — אבל ללא הועיל. עמקי העבר וגבהי העתיד הדרושים לשם ברור ההבדל הם מעבר לתחום השגתו „האוניברסלית“ — ומבלעדיהם אי-אפשר כנראה לכתב שירים על ארץ הנגב. בהזדמנות זו קשה להימנע מלהעיר ששנאתו של אלתרמן ל„סוכני הכתר“ אינה משכנעת יותר מאהבתו את הנגב. כזו כן גם זו — יצירות רופפות של שנה-שנתיים. ומי שכתב „אל בריטניה נצור“ לפני ארבע שנים מוטב שיזהר מללגלג היום על סוכני הכתר.

בסכום אפשר לקבוע שגישתו של אלתרמן לארץ הנגב היא גישה של התחכמות, של שנינה מתוך חוסר התחשבות מוחלט באפיו של הנושא, שנובע מתוך חוסר יכולת מוחלט לעצב את האפי הזה. חוסר היכולת איננו חוסר כשרון אלא חוסר תרבות, זיקה נפשית לאומית שרק במסגרתה, או על בסיסה יכולה ארץ הנגב, ככל ארץ אחרת בעולם, להפוך לנושא פיוטי. אפילו אירת ההשראה והמסתורין העומדת לאלתרמן בכמה משירי האהבה של „כוכבים בחוץ“ — נעדרת לחלוטין ב„שירים על ארץ הנגב“ שגם לגבי „כוכבים בחוץ“ הם בבחינת פזמון. ממילא נופל הדגש על ההברקה והשנינה שצרי-כות למלא את מקום הקדושה שאיננה. אין להכחיש שב-שנינה זו הוא מגיע להישגים לשוניים וצורתיים. אבל אלו אינם יכולים לשמש בסיס לשיר. יש שנינה שהיא הד לקולות אחרים נעלמים. כאן, אצל אלתרמן היא העיקר. היא אינה באה כקצף על פני גלים עמוקים. היא שלפוחיות סבון המתנוצצות בשלל צבעים ומתפוצצות מיד. ודוקא פסוקים שבהם מתקרב אלתרמן לתאור פיוטי אמתי („פרושים שחקים אין עב / קורנים צוקים אין יער“ ועוד) הם בודדים וחסרי המשך.

בהיותם, מבחינת הנושא, חלק מן החזרה אל הממש שבאה בעקבות המלחמה, מוכיחים „שירים על ארץ הנגב“ שהמהפכה הישראלית החיצונית, לא היתה מלווה במהפכה עברית פנימית, ושעצם ההיזקקות הברוכה לנושאים ארציים ומלחמתיים אינה ערובה עדיין לטפול הנכון בנושאים הללו, שמצריכים שינוי-ערכין יסודי ותחיה תרבותית לאומית, כדי לקבל משקל ספרותי-אמנותי.

ש. מרדכי

קושרת את המשורר לכלום. ברור שעצם התפקיד לתאר את הנגב בשורות קצרות מחורזות בנות שש הברות בלבד (!) — הוא כמעט בלתי-אפשרי ואין גבול לאב-סורדים שהוא עלול להוביל אליהם. האם מפני שאין כוחו של אלתרמן בנשימה עמוקה חייבים רחבי ועמקי הנגב לגמד ולחגב עצמם לקצר החרוז שלו? אבל מי אלץ את אלתרמן לבחור דוקא בצורה זו? כל אדם רשאי, אם רצונו בכך, לקפוץ על רגל אחת במקום להלך על שתיים. אבל אין הוא רשאי לצפות שיתחשבו בכך כסבה מספקת לאיחוריו. יתכן שזהו משקלו הקל של הגי'פ, אשר בו דהר המשורר. ובגי'פ אפשר לחלוף על פני הנגב, אך אי אפשר לחדור לתוכו העמוק, הלא-אלתרמני. הסקירה ההיסטורית נעלמת כלעומת שבאה ואינה מסייעת לאלתרמן בכלום בבואו לתאר בסוף השיר את ארץ הנגב ביחסה למתנחלים החדשים. הכל נשאר על פני השטח גם אחרי תאור תמורות הפיריון והשממה. על מה מבוסס איפוא המתח שבין ה„שבט“ הזה לבין ארץ הנגב? — שוב מתברר שהבסיס העיקרי למתח, המומנט של השיבה, החזרה אל המקום שגם כשלא היו בו — חיו אותו, חסר לאלתרמן לחלוטין. שבט המתנחלים המ-תואר על ידו הוא מין מזיגה לא-אורגנית של סוחר גלותי עם פלמחניק צברי — שבט חסר עבר ותרבות, שהנגב הוא לגביו טריטוריה כיבוש עשירה ונאה — אבל קדם כל זרה. אין כל רמז לכל קשר אחר בין השבט החדש לארץ הישנה. המומחה למכות מצרים שכח כנראה שקרה משהו לאבות השבט בנגב זה ומדבריותיו לאחר המכות האלה, ושמלבד סבלו האוניברסלי של העם המצ-רי האומלל, שרק הוא נגע ללבו ב„שירי מכות מצרים“ היו עוד אי-אלו תוצאות למעשי הזועה שהמיט משה על מצרים חפים מפשע, ואחת מהן היא שנתן אלתרמן יושב היום בתל-אביב וכותב שירים, על ארץ הנגב ו... על זאת. כי אלמלא „זאת“ ודאי היו עוד מאות אלפי עצמות ישראל פזורות ומופקרות כך כמו עצמות קדושי גוש עציון אשר התעללו בהם מסכני מצרים ופלחי ערב. אך על זאת אין אלתרמן חורז ומוטב כך. בקדושי אל תגעו במלאכת החריזה.

זאת יבין רק מי שקרא את „שירי מכות מצרים“. בקשר ל„שירים על ארץ הנגב“ נשאלת עדיין השאלה האחרונה. על מה מבוסס המתח שבין השבט לארץ הנגב באין כל זכר ורמז למניע הנפשי העמוק? מה לו ולה? מתברר שהמתח הוא מתח קולוניאלי-אימפריאליסטי ללא כחל ושרק, מתח של מהגר נכרי שכל יתרונו הוא בהיותו „טרף לכשוף המרחבים האלה“:

הנה הוא משחר
בך למכרות הבצר
ובעין חיל-סוחר
יראך מעז ובצע.

מבלי לדבר על הערך הספרותי של פובליציסטיקה זו, החסרה כל צידוק פיוטי, יש ליטול את הביטוי הנהדר „חיל-סוחר“ המכוון למצות את תכונותיו של היהודי הבא לנגב, ולשאול אם לא מתאים תאור זה ממש לבריטי שעזבו זה-עתה. — אכן, משעשע לראות את ההומאניס-טים הללו בקלקלתם, כשקצת מתעורר בהם זיק הכבוש